

„Térerő”

Kánon és kulturális idegenség

„Bármilyen pontatlanok, határozatlanok legyenek is a »kultúra«, a »kultúrák«, »kulturális formák« terminusai, nincs mit tenni, mint használni őket mindennek ellenére.”

(Clifford Geertz)

*„Ha 20-as vagyok, az a baj,
Ha 30-as vagyok, az a baj,
Ha 70-es vagyok, az is baj.
Ha 80-as vagyok – az nem lehetek –, az is baj.”*

(Bélga)

Hungarológia, areális kultúra, hagyomány versus a jelen fogalomrendszere, terminológiája, amelyek a konferencia főbb vonatkozási pontjaiként szolgálnak, meglehetősen széleskörű, széttartó kontextusokat idéznek, vethetnek fel. Ha a négy fogalom mentén magától értetődően próbálnánk definiálni bármely kisebbségi irodalmat, minden bizonnyal ellentétes irányba mutató eredményeket kapnánk. Mert, bár a problémafelvetések igen hasonlóak lennének, a vizsgálódás fókusza szükségszerűen módosul, aszerint, hogy a jól érzékelhető térbeli viszonyok (kvázi országhatárok) alapján, vagy egy elfogultságtól mentes, az objektivitás illúzióját magában hordó onnipotens nézőpontból, esetleg múltbeli vagy jelenbeli, a nyelvi-ideológiai-poétikai meghatározottság fókuszából tekintünk a tárgyra. Olvasatunk tétje azonban mégis az, hogy az egymástól elhajló értelmezési horizontokat érintkezésükben tekintsük, azaz olyan aspektusát, metszetét találjuk meg a kisebbségi (szlovákiai) magyar irodalom létmódjának és pozícionálhatóságának, amely mind a hungarológiai, mind az areális kultúrák felől, mind a tradíció és jelenbeli (azaz a tulajdonképpeni kánont érintő) problematika szempontjából releváns. Az idegenség kulturális antropológiai megközelítése segítségével a fentebb említett vonatkozások közötti összefüggésekre, ezáltal pedig a kisebbségi irodalmak működési mechanizmusaira, és az aktuális értékrend szegmenseire próbálok – a térerő határát is súrolva – rámutatni.

A szlovákiai magyar irodalom kifejezés meglehetősen problematikuságára – semmitmondó jellegére, és voltaképpeni megkerülhetetlenségére – többen, gyakran hivatkoztak. Így például Németh Zoltán a *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* című írásában, amelynek bevezetője szerint „az esztétikának nincs szüksége a szlovákiai magyar irodalomra”¹. Sánta Szilárd pedig

1 NÉMETH Zoltán: *Szlovákiai magyar irodalom: létezik-e vagy sem?* In: H. Nagy Péter (szerk.): *Disputák között*. Somorja-Dunaszerdahely: Liliium Aurum, 2004. 11.

azt írja egy helyen: „[...] újra a szlovákiai magyar irodalom ügye adódik feladatként. Miért ez a makacs visszatérés, állandó újrakérdezés? Pedig egyszerű: a szlovákiai magyar irodalom az a szlovákiai magyar irodalom...”² Azt is elmondták már többen, hogy szorosán értve nincs másról szó, mint olyan magyar irodalomról, amely Szlovákiában létezik. A határon innen van. Ezt akkor tudjuk, ha leírjuk, hogy hatáR (sic!).³ Onnantól lesz határ, hogy találunk, kijelölünk egy vonatkozási pontot, amely meghatározza, behatárolja az értelmezést, sőt magát a vizsgálódást is. Ez lesz a terepünk, az irodalmunk, a kultúránk, a társadalmunk – a keret, amelyben viszonyulásokat, mintázatokat keresünk. A kulturális antropológiában, N. Kovács Tímeát idézve, „a terep határai a vizsgált társadalom határaival esnek egybe, ami viszont egy önmagában koherens, saját struktúrával rendelkező kultúrát fed le. A kultúra tehát térbeliesül [...]”⁴ Továbbá, „mivel feltételezi, hogy a megfigyelt közösség és annak viselkedése saját racionális szabályokkal bír, hiszen a legapróbb viselkedésdarabkának is értelme van, s valami átfogó egészbe illeszkedik, azaz a közösség kultúrával rendelkezik, ezért egyúttal azt is jelenti, hogy ennek a kultúrának határai vannak, amelyek éppen a közösség határaival, végsősoron a hely (földrajzi) határaival egyeznek meg.”⁵

A terep megjelölése az értelmezés alapvető feltétele az antropológus számára, aki kultúrákat különít el egymástól, és az irodalmár számára is, amikor szövegek, szövegcsoporthok, beszédmodok, vagy akár életművek, nemzedékek, kisebbségi és többségi irodalmak egymáshoz, és az ún. „nemzeti” kultúrához való viszonyát próbálja leírni. Tulajdonképpen olyan „elidegenedési” pontokat, elhajlásokat keresünk ilyenkor, amelyek az általunk vizsgált terület egyediségét megfogalmazhatóvá teszik, és a fogalmak, amelyek ehhez hozzásegítenek minket, ha olykor vitathatóak, valóban csak a jelenségekről való pontosabb beszéd elősegítésére szolgálnak. Mint az r. Most nem a leírtra, hanem a geometriaira gondolok, a radiusra, a kör sugarára – segítségével beszélünk területről, kerületről – persze mielőtt a matematika bevezette volna ezt a változót, ki kellett találni, hogy legyen egy állandó, a π .⁶

A kultúra térbeli szemlélete fragmentáltságot feltételez (kizárólag körlapokkal sem fedhetünk le egy szabálytalan vagy határtalan felületet maradéktalanul⁷), a földrajzi elkülönítések mentén értett eltérések tetten érése és definiá-

2 SÁNTA Szilárd: *Kánonok és a szlovákiai magyar irodalom*. In: H. NAGY Péter (szerk.): *Disputák között*. 29.

3 Vö.: „Az oralitásban még csak-csak meg tudjuk őrizni steril identitásunkat, de ahogyan írni kezdünk, máris megszólalunk. Végy tollat a kezedbe, és megmondom, ki vagy. A szlovákiai magyar iskolákban szocializálódó diák r betűire és a magyarországi diákok r betűire gondolok. Arra az elemi élményre, amikor először fedeztem fel, hogy anyám más r betűket ír fel a táblára az iskolában, mint az összes többi diák, tanító és tanár. Ha másban nem is, az r betűket kanyarító mozdulatban ott él valami eltűntethetetlen jegy, a szlovákiai magyar irodalom megkülönböztető jele. A kis r mint skarlát betű. Álló és dőlt betű.” NÉMETH Zoltán, *im.* 27.

4 N. KOVÁCS Tímea: *Kultúrák, szövegek és határok: a fordítás*. In: Uő (szerk.): *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs: Jelenkor (Sensus füzetek), 2004. 11.

5 N. KOVÁCS Tímea, *im.* 11.

6 $K = 2\pi r$; $T = \pi r^2$

7 A mobil szolgáltatók is hanyagolják az ilyen típusú szemléltetést

lása azonban nyilvánvalóan egyfajta teoretikus konstrukció,⁸ amely a tudomány praxisából és intézményrendszeréből vezethető le. Az alapelvek: Határozd meg, írd körül, *határold* körül a témát! Bevezetés, tárgyalás, befejezés. Lekerekítés. Amit vizsgálunk, voltaképp mindig absztrakció, ahogy az is, ha a szlovákiai magyar irodalmat egy definiálható areális egységként tekintjük, ilyenkor az eljárásunk kizárólag elméleti gesztus – a vizsgálódás tárgyának behatárolása nem esik egybe a kulturális határokkal. Valami olyasmi ez, mint a határátlépés a mobiltelefonnal: országon kívül vagy, de számolj vele, hogy előfordulhat, hogy még mindig van térerő. És ha már nincs, onnantól új a terep. Idegenség. Technikailag és kulturálisan. Nyelvileg (szóban) viszont nem feltétlenül, sőt, a szlovákiai magyar irodalom tekintetében szinte biztos, hogy a határátlépés nem jár együtt nyelvi meg nem értéssel. Mert az idegenség és különbség mellett, amely az areális kiindulópontú vizsgálat során értelmet nyer, létezik egy kohézió is, amelyre szintén számos, problematikus kifejezéssel rendelkezünk. A nemzeti kultúra, a magyar nyelvű kultúra (szándékosan nem mondok Kárpát-medencei kultúrát, hiszen az is egy térbeli értelmezést jelentene) olyan egység, amelynek belső rendezettsége vagy rendezetlensége csak egy nemzeten kívüli, azaz nemzetközi látószögéből érzékelhető.

A hungarológia mondhatni szolgáltató: a magyar nép, a magyar nyelv, történelem és kultúra sajátosságait vizsgáló tudományok összessége, egy interdiszciplináris eljárás működtetése, amely a nemzeti kultúrát a globális civilizáción belül próbálja elhelyezni.⁹ A hungarológia számára a kiindulópont a nyelv: nemzetközi távlatból leginkább ez a sajátság releváns, a magyar nyelv az a szűrő, amelyen átfolyik mindaz, amit állítunk magunkról. Nyelv és gondolkodás összefüggésének radikalizálódása érhető tetten Foucault-nál, amikor *A végtelenbe tartó nyelv* című szövegében arra kérdez rá: „Vajon nem lehetne-e legalább is megkísérelni az irodalom ontológiájának megfogalmazását a nyelvi önabrázolás jelenségei alapján? Ezek általában a csel vagy a szórakoztatás formáját öltik, elrejtik, vagyis elárulják a nyelv kapcsolatát a halállal, a háttárral, amelyhez fordul, és amely ellen lázad.”¹⁰ Ha a nyelv meghatározza a valóság és a valóságról való gondolkodás viszonyát (és önmagunk reprezentációját) akkor azt is determinálja, milyen esztétikai, retorikai elvek vagy akár fenomenológia szerint alkotjuk meg az irodalmi szöveget. A magyar nyelvű irodalom jelentése ezen a ponton jóval komplexebb annál, semhogy a „magyar szókinccs”, a „magyar frazeológia” kérdéskörére szűkíthetnénk. Az irodalmiság lényege a nyelv karakterének, a háttérben rejlő tradícióknak, mentalitásnak,

8 Vö.: Tim INGOLD: *A fordítás művészete egy folytonos világban*. Ford. Mester Tibor. In: *A fordítás mint kulturális praxis*. 47–72.

9 Vö.: Klaniczay Tibor szavaival. *A nemzeti emlékezet tudománya*. (TV-beszélgetés a hungarológiáról Béládi Miklós, Hanák Péter, Klaniczay Tibor, Köpeczi Béla részvételével.) In: B. NÁDOR Orsolya (szerk.): *A hungarológia fogalma*. Bp.: Nemzeti Hungarológiai Központ, Magyar Elektronikus Könyvtár (Hungarológiai Ismerettár 5.), 1990. 92.

10 Michel FOUCAULT: *A végtelenbe tartó nyelv*. Ford. Romhányi Török Gábor. In: Uó: *A fantasztikus könyvtár*. Bp.: Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1998. 7. Foucault a halálról való beszédet tárgyalja, szerinte a nyelv ezzel a gesztussal megkettőzi önmagát, hiszen „saját terében függőben tartja az időt”, amely kettőződés a nyugati irodalmak sajátja, vagyis – olvasatunkban – nyelvtipikus jelenség.

történeteknek összességéből bontható ki, és ilyen értelemben az irodalom mélyen összefügg azzal, amit magyarságnak neveznek.

A hungarológiai nézőpontnak éppúgy sajátja az idegenségtapasztalat, ahogy az areális szemlélet is keresi az elhajlásokat. A szlovákiai magyar irodalom kétféle olvasata között azonban létezik egy alapvető különbség. Míg az egyik igyekszik a fogalmat „önállósítani”, önmagából levezetni, és önálló szabályszerűségek feltárásának lehetőségét feltételezi (a vizsgálódás tárgyát képező terep és a vele azonosítható kultúra autonómiája az értelmezés kiindulópontja); addig a másik legfeljebb a magyar irodalom egészén belüli differenciaként, árnyalatnyi elkülönöződés-ként képes a kisebbségi irodalmat definiálni. Hogy melyik olvasatot és nézőpontot választjuk, elsősorban arra vonatkozóan bír nagy jelentőséggel, hogy hogyan értjük hagyomány és értékrend viszonyát, jelenlétét, azaz magának a kánonnak, esetlegesen kánonoknak a helyzetét. Hiszen, ha az irodalom értelmezhető a nyelv ontológiája mentén, és a magyar irodalom nem csupán magyar nyelvű irodalmat jelent, akkor az autonóm szlovákiai magyar irodalmi kánon a hungarológiai nézőpontból nem létezik, legalábbis nincs olyan kérdésfelvetés, amely kizárólag erre vonatkozna. Hiszen a hungarológia számára alapvetően a magyar irodalom egészének hatás- és előtörténeti viszonyai, intézményessége és ezek vertikális és horizontális elmozdulásai az érdekesek. A fordítás mint kánonképző tényező igen jelentőssé válik: kulturális praxisként kell működnie, hogy a nemzetközi kánont közelíteni tudja ahhoz, ami a nyelven belül, az anyanyelvi művek között kialakul. Vagyis, a kánonok – és ez már közhelyszámba megy – valóban párhuzamosan léteznek egymás mellett, minden csak nézőpont, rálátás kérdése. Szegedy-Maszák Mihály szerint a kánon egyrészt az értelmezés előfeltétele, másrészt a közösségi identitás alapvető alkotóeleme, továbbá nála olvashatjuk, hogy nem okvetlenül az a mű és szerző válik kanonizálttá, amit az emberek szeretnek, hanem amihez hozzáférnek.¹¹ Nemzetközi fókuszról, de akár az anyaország és kisebbségi irodalom viszonylatából is, ez annyit tesz, hogy az irodalom intézményrendszere, kiadók és folyóiratok, fordítók tevékenysége teszi (vagy nem teszi) átjárhatóvá a határokat. Mert hát a kánon is határ: hozzá képest értelmezhetőek a működések kívül vagy belül. Ugyanakkor tudjuk jól, hogy „A kánonokat a kirekesztések és belefoglalások egyaránt formálják; természetesen éppúgy lehet őket bővíteni, mint szűkíteni, persze ha bármit és mindent beleveszünk, magától értetődő módon megszüntetjük magát a kánon eszméjét.”¹²

A probléma gyökere talán itt található. Hisz egyrészt „a kulturális közösségek nem esetlegesen alakulnak ki, hanem a történelem, a földrajzi adottságok, a nyelv és a környezet által biztosított nyersanyagokból építkeznek, vagyis

11 Vö.: „A kánon fogalma elválaszthatatlan a maradandó érték eszményétől.” És „ma úgy sejthető, az angol nyelvű fordítások sikerén múlhat, mennyi kerül be a magyar művekből a világirodalomba. [...] Nehéz volna tagadni, hogy a magyar irodalom értékei a legtöbb fordításban elsikkadnak.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Nemzet, nyelv, irodalom az egységesülő világban*. In: Uő: *A megértés módozatai: fordítás és háttörténet*. Bp.: Akadémiai, 2003. 21; 14–15.

12 Frank KERMODE: *Kánonok és elméletek*. In: ROHONYI Zoltán (szerk.): *Irodalmi kánon és kanonizáció*. Bp.: Osiris Kiadó, 2001. 117.

konstruált, mégpedig elsősorban történelmileg és földrajzilag meghatározott reakciók és törekvések körül konstruált közösségek.”¹³ Másrészt az ilyen jellegű közösségeknél a „defenzív reakciók oly módon válnak a célok és az identitás forrásává, hogy történelmi anyagokból új kulturális kódokat alkotnak.”¹⁴ Tehát vagy mindenhol használunk, különös tekintettel a környezet sajátosságait és kondícióit figyelembe véve, erő-térerő skálákat, amelyek alapján feltételezhetően képesek vagyunk egy meglehetősen sajátos viszonyrendszer konstruálására. Vagy, hogy a cím felőli olvasatunknál maradjunk, valamiképp egyfajta roaming szolgáltatást veszünk igénybe, vagyis idegen területre, közegebe, hálózatba lépve a hazai oldalon jelentkezik a mérleg, már és amennyiben ügyelünk arra, hogy megfelelő szolgáltatót, narratívát alkalmazzunk a számunkra idegen hálózatok és/vagy olvasatok esetén. Feltételezve azt, hogy a „szerző és az olvasó közötti közvetlen áttételek nélküli, egyidejű, az értelmezés problémáit kizáró stb. kapcsolat vágyálomként, illúzióként, játékként vagy valóságos törekvésként [...] mindig jelen lehetett az irodalom történetében.”¹⁵

Ennél a pontnál azonban számos buktatóval találkozhatunk, amelyeknek a figyelmen kívül hagyása meglehetősen nagy bizonyossággal tévútra vihet minket. Adót, vevőt egyaránt. Elég csak azt belevenni a számításainkba, miszerint a „történelmi változások egységes folyamatként való értelmezése mögött logikai hiba húzódik.[...] Eszerint az elemző hajlamos egy történelmi folyamat adott pontjáról visszafelé nézve úgy értelmezni magát a folyamatot, hogy ez éppen e pont – mint végcél – felé tart [...], amelynek foglyaként az elemző kiküldi a történelemből az alternatívák lehetőségét.”¹⁶

Vannak a hálózatoknak alternatívái. Egyszerre többféle térerő. A kereső listázza, csak a szolgáltatótól függ, mire tudsz kapcsolódni. Aki a dolgozat címéről negyedórával ezelőtt bizonyos Térey-versre asszociált, annak minden bizonnyal a kortárs irodalomra van némi affinitása. A szövegbe lépve pedig újabb jelek, kapcsolódási pontok tűnnek fel az olvasó számára, amelyek interpretációja egyfajta jártasságot igényel, a megértéshez részben szükséges a kontextusok (nyelvi fordulatok, irodalmi toposzok és valós helyek) előismerete. Az eltérő előismeretek különböző preconcepciókat és olvasásmódokat eredményeznek – visszatérve a bevezetőben említett négy, a konferencia és témánk szempontjából is meghatározó tényezőre, a szöveg merőben más tapasztalattal jár a hungarológia, az areális viszonyok kutatója és a különböző kánonok szerint olvasók számára. Például, az areális kutatások számára beszédes momentum lehet az, hogy a verscím egyöntetűen csak a magyarországi nyelvhasználatban érvényes: a szlovákiai megfelelő, talán a „szignál”, a határ túloldalán nem bír jelentéssel, pontosabban mást jelent, mint határon in-

13 Manuel CASTELLS: *Az identitás hatalma. (Az információs korszak II.)* Ford.: Berényi Gábor, Rohonyi András. Bp.: Gondolat-Infonia, 2006. 100.

14 Manuel CASTELLS, *im.* 101.

15 KÁLMÁN C. György: *Az olvasó lázadása. Pozíció-Áthelyez(ked/öd)ések.* Bp.: Kalligram – JAK, 2008. 111.

16 GEDEON Péter: *Társadalmi változás, vagy társadalmi evolúció? Az evolúció elméleti és metaforái.* In: *Az evolúció elméleti és metaforái a társadalomtudományokban.* Gedeon Péter, Pál Eszter, Sárkány Mihály és Somlai Péter tanulmányai. Bp.: Napvilág Kiadó, 2004. 65.

nen. A térerő szó asszociációs bázisa, genealógiája egy hungarológiai vizsgálódás során árnyalhatja az értelmezést (a versét és a kultúráét egyaránt). De maga az irodalmi szöveg felismerése is jelentőséggel bír, hiszen egyfajta kánon szerinti olvasást mutat, azt, hogy „belül” vagyunk egy határon. De van, aki „kívül” van, vagy épp más kánonok mentén olvas, értelmez és ítél.

Aki viszont valamilyen szempontból alaposabb ismerője a cím jelölte textusnak, annak marad pár sora, amely jól példázhatja terminológiai vagy kánonikus dilemmáinkat: „Zavarja térerődöt számtalan fal és gát, / zavar az utazóközönség: / vetélytársak a helyváltoztatásban.” „Az ellensávbán araszolni... Bárha!”¹⁷